

Ongelovige op de brandstapel

Er waren tijden dat geleerden elkaar in een religieuze discussie niet erger konden beledigen dan door de ander voor 'Vanini' uit te maken, Dat was naar Giulio Cesare Vanini, een man die in 1619 op de brandstapel kwam, De aanklacht luidde niet ketterij, waarvoor velen zijn verbrand, maar atheïsme, Voor zover bekend was hij de enige die in de vroegmoderne tijd in West-Europa is geëxecuteerd omdat hij het bestaan van God ontkende. **Dirk Herderschee** maakt duidelijk dat Vanini werd verguisd, maar dat zelfs zijn tegenstanders toegaven dat hij zeer moedig was.

Vanini liet twee geleerde boeken na en een paar tijdgenoten hebben over hem geschreven, maar lang niet alles over zijn leven en denken is bekend. Zeker is dat hij in 1585 werd geboren in het Zuid-Italiaanse Taurisano. Omstreeks 1600 trad hij in bij de orde van de karmelieten in Napels en studeerde hier kerkelijk en burgerlijk recht. In 1610 verbleef hij in Padua. Hij las er onder meer de klassieke filosoof Lucianus van Samosata, die in de tweede eeuw cynische beschrijvingen gaf van diverse religieuze sektes in zijn tijd en de christenen een stelletje opgeblazen bedriegers noemde, De karmeliet Vanini citeerde hem later instemmend. In 1612 was Vanini in Venetië, maar werd naar Rome geroepen, mogelijk om zich te verantwoorden voor bepaalde uitspraken. Hij ging niet. Wellicht had hij het schrikbeeld van Giordano Bruno voor ogen. Deze priester, vrijdenker en astroloog was jarenlang de gevangene geweest van de inquisitie in Rome en werd in 1600 wegens ketterij op de Campo de' Fiori verbrand.

In plaats van naar Rome af te reizen zocht Vanini contact met de Engelse gezant in Venetië. Hun correspondentie is bewaard gebleven. Er blijkt uit dat Vanini in Londen over wilde gaan naar het protestantisme. In het grootste geheim werd een reis uitgezet voor Vanini en een metgezel die hetzelfde voornemen had, Giovanni Maria Ginocchio. Vanini had deze medekarmeliet waarschijnlijk in Napels leren kennen.

Ze reisden in 1612 via Amsterdam, Bergen op Zoom en Vlissingen; Vanini noemt deze plaatsen in zijn boeken, maar vertelt verder niets over zijn verblijf. Wel liet hij later in zijn werk "een atheïst uit Amsterdam" enkele onorthodoxe meningen verkondigen. Nog datzelfde jaar kwamen ze in Engeland aan, zoals we weten uit brieven van tijdgenoten. Vanini ging officieel over tot het anglicaanse geloof in de Italiaanse kerk in Londen. Toch verliep kennelijk niet alles naar wens. Het viel hem tegen dat ook hier de vrijheid van spreken en discussie beperkt was. Verder zat het Vanini financieel niet mee. Na twee jaar wilde hij teleurgesteld terug naar het vasteland. zijn eveneens ontgoochelde metgezel Ginocchio achterna die al eerder was gevlucht. Terugkeer met medewerking van de Engelse autoriteiten was namelijk uitgesloten: religie was toen ook politiek een brisante zaak. Engelse diplomaten in Venetië hadden deze twee afvallige priesters toestemming gegeven naar hun land te reizen en ze waren gedoopt in de anglicaanse staatskerk. Als ze nu weer van hun protestantse geloof afvielen, was dat een blamage voor Engeland. Vanini werd vastgezet. Hem hing verbanning naar de Bahama's boven het hoofd, maar hij wist uit de gevangenis te ontsnappen en Brussel te bereiken.

Opruiende boodschap

Vanini was voor de afgezant van de paus in Brussel een afvallige katholieke priester en moest zich dus in diens kantoor komen verantwoorden. De nuntius droeg hem op om een apologie te schrijven en die in Rome aan te bieden. Vanini ging op weg, maar keerde halverwege Rome om en vestigde zich in Lyon. Hier verscheen in 1615 zijn eerste boek, een filosofisch traktaat dat op formeel scholastieke wijze in de vraag-en-antwoordvorm de verhouding van God met de wereld aan de orde stelt. Het kreeg de kerkelijke goedkeuring.

De theologen van de Sorbonne gaven ook hun fiat aan Vanini's tweede boek dat in 1616 in zijn nieuwe woonplaats Parijs verscheen: *De Admirandis Naturae Reginae Deaeque Mortalium Arcanis* (Over de bewonderenswaardige geheimen van de natuur, de meesteres en godin der stervelingen).

De censor zal door Vanini's verhullende verpakking - het is geheel in dialoogvorm - pas bij nader inzien de opruiende boodschap hebben begrepen, want het boek kwam na een maand alsnog op de index van verboden boeken vanwege schadelijke invloeden, verwijzingen naar het ook verboden Il Principe van Machiavelli en atheïsme. De auteur maakt het christelijk geloof belachelijk en schampert over het gebrek aan bewijs voor alle wonderen en beloften voor een komend hemels leven: "Wie is er ooit teruggekomen om erover te vertellen? Zo wordt het onwetende volk in slaap gehouden door vrees voor het Opperwezen dat alles ziet en alles vergoedt in het eeuwige leven, Kijk wat Epicurus en Lucretius hebben voorspeld: "Angst heeft de eerste goden in de wereld gebracht." Ik verbaas me erover dat de Romeinen, toch wel een verstandig volk, zo vatbaar waren voor die bijgelovige praatjes." Vanini vindt er geen doekjes om: God is een verzinsel van de mens. Het is misschien moeilijk voor te stellen dat iemand in de premoderne tijd, doortrokken van het geloof als de wereld was, werkelijk het bestaan van God zou ontkennen. De Franse historicus Lucien Febvre stelt dan ook dat atheïsme in de premoderne tijd niet bestond. Volgens hem kwam er dan een geloof in een ander soort voorzienigheid voor in de plaats, zoals bijvoorbeeld de astrologie. Daar valt echter tegen in te brengen dat die destijds werd beschouwd als wetenschap. En Vanini lijkt wel degelijk het bestaan van God te loochenen, zonder hem te vervangen.

Bord om zijn nek

Vanini moest vluchten en trok naar het zuiden. In 1618 werkte hij in de buurt van Toulouse als arts onder de naam Pomponio Usciglio. Om onbekende redenen vertrok hij naar Toulouse zelf. Een onbegrijpelijke stap: hier hadden veel ordes grote kerken en gaven kwezelarij en religieuze intolerantie de toon aan. Kennelijk voelde hij zich toch vrij om in eigen kring te ventileren dat hij niet in God geloofde. Vanini alias Pomponio Usciglio werd er in augustus 1618 gearresteerd door de gewapende arm van de Capitouls, het plaatselijk parlement, wegens "uitspraken die hij gedaan heeft". Meer is over de aanklacht niet bekend. Hij zat maanden gevangen in afwachting van zijn proces maar er kwamen geen andere aanklachten. Toen volgde een ongebruikelijk besluit: er mochten anonieme beschuldigingen worden ingediend. Waarom dit gebeurde en wie er welke bezwaren tegen Vanini heeft ingebracht, weten we niet, omdat de processtukken zijn zoekgeraakt. Wellicht zijn ze mee verbrand. Dit gebeurde vaak want een beroep was alleen bij God zelf mogelijk, zo was de redenering. Hier was sprake van een vermenging van wereldlijke en kerkelijke rechtspraak. Omdat de Kerk geen bloed wilde vergieten, was sinds de eerste helft van de 13de eeuw formeel geregeld dat de inquisitie processen tegen vermeende ketteren initieerde en het oordeel velde, maar dat de uitvoering van de straffen in handen kwam van de wereldse overheid. Op 9 februari 1619 spraken de Capitouls in een openbare zitting het doodvonnis uit en werd Vanini naar de executieplaats vervoerd met een bord om zijn nek: "Atheïste et blasphemateur du nom de Dieu" (Atheïst en lasteraar van de naam van God). Voor zover we weten is hij de enige die in de vroegmoderne tijd wegens atheïsme is veroordeeld, al zijn er begin 16de eeuw mensen geëxecuteerd vanwege het ontkennen van het bestaan van een onsterfelijke ziel. Als straf werd Vanini eerst de tong uitgerukt - hiermee had hij immers God geloofend - en daarna wachtte de beul van Toulouse bij de brandstapel.

Vagevuur op aarde

Deze doodstraf werd opgevat als een soort pre-vagevuur op aarde: de tuchting van het sterfelijke lichaam zou de ziel deels reinigen alvorens die naar het echte vagevuur ging. Daar verbleven zondaars zo lang als de ernst van hun zonden nodig maakte, om ten slotte de zaligheid deelachtig te worden. Dit oude volksgeloof was in de 15de eeuw officieel door de Kerk geadopteerd. Dat er een hiernamaals was, stond voor vrijwel iedereen buiten kijf. De veroordeelde werd verondersteld luid berouw te betuigen bij een priester vlak voordat de beul het vonnis voltrok. De meeste "ketteren" en

andere dissidenten die op de brandstapel stierven, gaven inderdaad blijk van een bepaald geloof in een hiernamaals of werkten in elk geval mee door te bekennen en spijt te tonen. Bij Vanini ging het naar verluidt heel anders. Hij weigerde tot het einde bijstand door de priester en ontkende zolang hij spreken kon het bestaan van God en de duivel. Dit blijkt uit verslagen en geleerde verhandelingen over ketterij en atheïsme die achteraf zijn gepubliceerd en onze enige bron van kennis over zijn proces vormen. Hoewel ze soms werden geschreven door geestelijken uit strenge, conservatieve ordes, ademen ze verbazing en bewondering voor de 'blasfemist' die zo dapper aan zijn weliswaar abjecte standpunt bleef vasthouden.

“U bent een Vanini!”

Vanini's moed in het zicht van de brandstapel mocht bewondering hebben gewekt, positief was het oordeel over de godslasteraar allerminst. Uitzondering vormde de Engelse geleerde Robert Burton, die Vanini opnam in zijn in 1621 uitgegeven lijvige compilatie van klassieke wijsheid *The Anatomy of Melancholy*. Burton schaarde “Cesar Vaninus” zonder verder commentaar bij geleerden die een natuurlijke verklaring van hekserij geven, naast de Nederlandse arts Johannes Wier (1515-1588) die als eerste op rationele gronden protesteerde tegen de heksenvervolging. Lange tijd was Burtons niet-vooringenomen oordeel een uitzondering. Vanini's denkbeelden golden als uiterst gevaarlijk. Zo nam in 1623 de monnik en wetenschapper Marin Mersenne een apart en zeer negatief getoonzet hoofdstuk over Vanini op in zijn boek tegen ketteren. Mersenne was al sinds hun gezamenlijke studietijd in Parijs zeer goed bevriend met de filosoof en schrijver René Descartes en via hun correspondentie of gesprekken is de kennis over “de godsloochenaar Vanini” waarschijnlijk in Nederland terechtgekomen. Descartes woonde hier tussen 1628 en 1649 en nam volop deel aan het geestelijk en cultureel leven. Zo wisselde hij van gedachten met de orthodoxe calvinistische theoloog Gisbertus Voetius (Gijsbert Voet) in Utrecht. Zij konden elkaar niet erger beledigen dan door de ander te vergelijken met Vanini. Zo vroeg Voetius zich af of de nieuwe cartesische filosofie die de waarheid zoekt door systematisch te twijfelen, niet de kant opging van atheïsme. De ruzie liep hoog op. Descartes schreef in 1644 in een brief dat hij zich beschuldigd voelde: alsof hij als een tweede Vanini sluw en verborgen atheïsme onderwees. Deze discussies werden gepubliceerd, waarna de naam Vanini als scheldwoord voor atheïst tot in de 18de eeuw gemeen goed werd. De literator Cornelis Tuinman bijvoorbeeld voerde Vanini op onder het kopje “Vrygeesten” in zijn bundel *Rymlust* (1724): Julius Caesar Vaninus/ Gy ongodist, als uw bedrog ontmaskert was,/ Zach u Toulouze door den Beul tot asch verbranden/ De Duivel heeft die nu verstroot door alle landen. / Maar hellevlam ontdoet geen lasteraar tot as: Pas onder invloed van Verlichte denkers kwam het tot een geleidelijke herwaardering van Vanini. Friedrich Hijlderlin wijdde in de 18de eeuw zelfs een groot gedicht aan Vanini, dat de 17de-eeuwse atheïst portretteert als onbegrepen vrijdenker die zijn tijd ver vooruit was. In bredere kringen vond de gedachte ingang dat iemand die als atheïst te boek stond, niet louter slecht hoefde te zijn.